

VIDRA ZSUZSANNA

A roma holokauszt narratívái

Történetírás, megemlékezés, politikai diskurzusok

*„Az emlékezet, mint megjelenítés
együtt kell járjon az emlékezettel,
mint megemlékezéssel: azzal a cselekvéssel,
amely újra előhívja a múltat”¹*

A megemlékezésnek és magának a történetírásnak a története két, részben egymás mellett haladó, részben egymást megtermékenyítő folyamat. Ez általában jellemző minden nemzet nemzeti tudatának életben tartására. A romák esetében azonban ez annyiban egyedi, hogy – ahogy azt roma nacionalisták állítják – ők most vannak a nemzetté válásnak, az etnogenezisnek² a kezdeti szakaszában. Az időtlen identitás – az üldöztetés időhöz nem köthető története – és az ugyancsak időn kívüli kulturális hagyományok átfogalmazása és azok történelembé, tehát időbe helyezése zajlik. Ennek a folyamatnak a részeként (is) értelmezhető a „porrajmos” feltárására és felelevenítésére tett kísérletek.

A roma holokauszt kapcsán akár a megemlékezés, akár a történetírás történetét vizsgáljuk mindenképpen azt tapasztaljuk, hogy az szorosan kapcsolódik a zsidó holokausztról folyó történelmi és politikai diskurzusokhoz. Ebben az írásban egy olyan képet szeretnék felvázolni, melyben elemzem a nemzetközi szintűen a roma holokauszt elfogadásának és elfogadtatásának történetét elsősorban a zsidó holokauszt történetírás és megemlékezés árnyékában. Majd egy részletesebb empirikus munkával megvizsgálom, hogy a ma-

¹ Slawomir Kapralski: Identitásépítés és a holokauszt: a roma politikai nacionalizmus. *Amaro Drom* 1999. október

² Nicolae Gheorghe szavaival „tudatos kísérlet folyik a nem területi alapon szerveződő etnikai-nemzeti csoport elfogadott státuszának elérésére.” In Slawomir Kapralski: Identitásépítés és a holokauszt: a roma politikai nacionalizmus. *Amaro Drom* 1999. október

gyar közbeszédben, ennél is közelebről az 1989 utáni sajtóban milyen módon artikulálódik a roma holokauszt problematika.

A kérdés vizsgálatát a következő okok miatt tartom fontosnak: egyrészt a roma holokauszt feltárása és annak a kollektív emlékezetbe való beépülése a romák *identitáséptésének* egy fontos fázisát jelentik. Ugyanakkor a romákkal kapcsolatos *diszkriminatív és kirekesztő társadalmi és politikai attitűdök* általánosan jellemzőek, és ebben a közegben történik egy elfelejtett csoport elfelejtett múltjának a felidézése, mely óhatatlanul diskurzusokat, diskurzusbeli pozíciókat generál a többségi társadalomban. Mindezek mellett érinti a *zsidó holokauszt* kérdését is, hiszen a romák holokauszt történetírásának a zsidó holokauszt mindvégig a referencia pontját képezi.

A téma több neuralgikus pontot érint, olyan pontokat, amelyeket a magyar társadalom még nem igazán tudott kezelni: a cigánysággal szembeni nagyfokú előítéletességet, a zsidó holokausztot és az ehhez fűződő felelősség kérdését. A sajtóelemzés az 1989-et követő évtizedet vizsgálja. Számos tanulmány rámutatott és történelmi tapasztalataink is bizonyítják, hogy a rendszerváltást követően a 90-es évek elejének politikai diskurzusait erősen jellemezte a politikai antiszemitizmus feléledése. A cigányellenesség a politikai retorikában lényegében a legutóbbi időkig majdhogynem teljesen szalonképesnek bizonyult. Sokan kimutatták, hogy a romák önhibájának hangsúlyozása, a szociális kérdések etnicizálása mindvégig jelen volt a 90-es évtizedben. Nemcsak a politikai xenofóbia jelenléte aggasztó, hanem, ahogy azt az idegengyűlöletet vizsgáló attitűd kutatók kimutatták, Magyarországon a xenofóbia a lakosság körében Európában az egyik legnagyobb mértékű. A leginkább elutasított népcsoport a cigányság. Mindezekkel egyidejűleg a nyílt diszkrimináció és az erőszakos cselekmények állandó jelenségei mindennapi életünknek. Mindezek ismeretében az már kevéssé meglepő, hogy a roma holokauszt a magyar közvélemény előtt majdhogynem ismeretlen fogalom. Egy felmérés adatai szerint: „a válaszok négy százalékában említették a holokauszt áldozataiként a zsidóság mellett a cigányságot is.”³ Ezek alapján izgalmas megvizsgálni, hogy a roma holokauszt tematika mi-féle álláspontokat, vagy tudományos nyelven fogalmazva, diskurzusbeli pozíciókat generál(t) a magyar sajtóban.

Legelőször bemutatom, hogy a roma holokauszt milyen utat járt be a megemlékezés és a történetírás terén a nemzetközi színtéren. Ezután ismertetem azokat a magyarországi történetíró és kutatói irányzatokat, melyek lényegében a nemzetközi irányzatokhoz hasonló megközelítéseket és kiinduló

³ Vászárhelyi Mária: Akikért a harang szól. *Élet és Irodalom* 2003. április 18. 3.

pontokat alkalmaztak. Ezeknek az összefoglalása annyiban fontos az utána következő empirikus diskurzuselemzés szempontjából, hogy ezek az „iskolák” egyrészt mutatják a nemzetközi diskurzushoz kapcsolódás jellemzőit, másrészt kiindulópontként értelmezhetőek a részben ezekre alapuló, ezek által generált diskurzusokban. Végül a magyarországi diskurzusok elemzése során a pozíciókat és ezek egymáshoz való viszonyát tárom fel.

Megemlékezés és történetírás – a nagyvilágban

A romák második világháború alatti sorsát egészen a 70-es évek végéig homály fedte. Sem a nürnbergi tárgyalások kapcsán, sem a holokauszt áldozatainak kárpótlásakor nem történt meg a romák üldöztetésének nyilvános elismerése, és mint látni fogjuk, a holokausztra való megemlékezések során sem tettek sokáig említést róluk.

A holokauszt megemlékezések történetének első legjelentősebb lépése a *United States Holocaust Memorial Museum* (USHMM) 1979-es felállítása volt. Ez a fontos (történelmi) esemény azonban nem jelentette automatikusan annak elismerését, hogy a zsidó áldozatok mellett más népcsoportok is elszenvedői voltak a náci rezsim politikájának. Habár az Amerikában akkor már aktív roma szervezetek⁴ erős lobbiszerű tevékenységet fejtettek ki a múzeum alapítása során annak érdekében, hogy a roma áldozatokra való emlékezés is helyet kapjon a múzeumban, erre vonatkozólag semmiféle lépés nem történt. Pontosabban inkább ellenlépésről beszélhetünk, hiszen néhány roma aktivista világosan megfogalmazott álláspontja ellenére sem választottak be egyetlen roma képviselőt a múzeum 65 tagú tanácsába. Elie Wiesel író, a holokausztról kialakult narratíva egyik meghatározó személyisége például többször hangsúlyozta a zsidó holokauszt egyediségét, azt, hogy faji alapon csak a zsidókat választotta ki a náci rezsim a teljes megsemmisítésre. Ugyanennek a narratívának egy másik megtestesítője – Seymour Siegel történész – pedig a romák követelését azzal utasította vissza, hogy mivel a cigányság nem képez önálló népcsoportot, nem is lehetett a kollektív üldöztetés áldozata.

A 80-as években a roma szervezetek természetesen tovább folytatták nyomásgyakorló tevékenységüket, hogy „kivívják” a holokausztra való emlékezésben a nekik járó helyet. Fokozatosan sikerült több és több sajtónyilvánosságot kapniuk és lassan néhány, a zsidó holokauszttal foglalkozó történész is „ügyük” mellé állt. Többek között Simon Wiesenthal is felszólalt és elismerte, hogy a hat

⁴ A romákat képviselő szervezet, az *International Romani Union* 1971-ben tartotta első ülését.

millió zsidó áldozat mellett több millió volt a más népcsoportokhoz tartozók száma.⁵ Wiesenthal nyilatkozatának hatására 1985-ben a USHMM tanácsa mellett felállították a *Holocaust Related Gypsy Matters* tanácsadói posztját. Ennek ellenére 1986-ban az újraválasztás során egyetlen roma képviselőt sem szavaztak be a tanácsba. Mindezzel együtt a holokauszt diskurzus változása elkezdődött, amit jelzett az egy évvel később az USHMM által kezdeményezett *The Other Victims* („A többi áldozat”) konferencia témaválasztása is. Politikai síkon pedig figyelemre méltó volt Tom Lantos kezdeményezése, aki levelet küldött az akkori két Németország államfőjének (Kohlnak és Honeckernek), melyben felszólította őket, hogy a nácizmus áldozatainak járó kárpótlásokat terjesszék ki a cigányságra is. Szimbolikus értelemben azonban a legnagyobb változást mégis az jelentette, amikor Elie Wiesel egyik nyilatkozatában megbánással említette, hogy addig nem szenteltek kellő figyelmet „roma barátaink” sorsának és nem hallották meg az ő „elkeseredett és szomorú hangjukat”.⁶

A megemlékezés történetének ezen szakaszában a holokauszt történetírásában feltűnik két új történetírói irányzat, mely a „többi (és főként roma) áldozatokhoz” való viszonyulás alapján határozható meg. Egyrészt megjelentek romákat a holokausztból „kizáró” munkák. Ezt az irányzatot „exkluzivistának” nevezik a romák holokausztjának elismeréséért küzdő, a másik új irányzatot képviselő kutatók.

Ez utóbbi irányzatnak a művelői főleg romológusok, tehát a romák életét, kultúráját belülről ismerő kutatók. Legismertebb képviselői, Donald Kenrick és Grattan Puxon, akik 1972-ben adták ki a *The Destiny of Europe's Gypsies* című munkát. Ez az első olyan átfogó mű, mely a romák második világháborús történetét kísérli meg feldolgozni. Kenrick mint romológus kezdett el foglalkozni a témával. Először a romani nyelvet kutatta a Balkánon, és fokozatosan került látókörébe az a probléma, hogy a romák üldöztetésének egyik legnagyobb áldozatot követelő szakaszával, a roma holokauszttal lényegében senki sem foglalkozott. A következő jelentős munkát Ian Hancock írta (*The Pariah Syndrome*, 1987), aki az USA-ban a texasi egyetemen tanít és roma származású lévén ő is a romani nyelv felől közelített a romák történetéhez. Gabri-

⁵ Wiesenthal a következőképpen nyilatkozik arról, hogy hogyan szerzett tudomást és kezdett el foglalkozni a „többi áldozat” kérdésével: „A Majna-Frankfurtban 1960 elején tárgyalt Auschwitz-perben beszélek röviden a cigányok kiirtásáról. (...) A cigányok és mások sem létesítettek dokumentációs központot, és senki sem törődött különösebben azal, hogy milyen sors volt az osztályrészük, míg 1964-ben pusztá véletlenségből fel nem fedeztem a moravska-ostravaiai levéltárban a dokumentumokat.” *Phralipe*, 1994/7 15.

⁶ Ian Hancock: *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution* Ann Arbor: Karoma Publishers 1987.

elle Týrnauer munkája, melyet 1985-ben a USHMM tanácsának megbízásából készített a romák holokauszt alatti sorsáról, csak később, 1989-ben jelent meg Montrealban. Az angol székhelyű *Gypsy Lore Society* folyóirata az 1986-os amerikai különszámában foglalkozott a holokauszt témájával.

Az 1980-as évek vége és az 1990-es évek eleje hozta azonban az igazi áttörést. 1992-ben Fraser a cigányság történetét átfogó könyvében⁷ szentel egy rövid fejezetet a holokausztnak. Ugyanakkor sorra jelennek meg egyes országokban a cigány holokausztról szóló munkák, melyek azt tárják föl, hogy az adott országban hogyan zajlott a romák összegyűjtése, deportálása és kivégzése, illetve az adott államok ebben milyen szerepet játszottak.⁸

A kutatások mai szakaszában a legjelentősebb szerepet az angliai Hertfordshire Egyetemen működő kutatócsoport és könyvkiadó tölti be. Ez az intézet fogja össze a roma holokauszttal foglalkozó kutatásokat, elsősorban a párizsi René Descartes Intézet Cigánykutató Központjának szakmai és az EU pénzügyi segítségével. Munkájuk kijelölése során hangsúlyozzák, hogy a történészek egy új generációjával dolgoznak, illetve technikailag is megújították a kutatásokat, hiszen a náci Németország által megszállt országok (volt szocialista országok) addig hozzáférhetetlen levéltári alapján tovább bővítik a felhalmozott tudást. Legfontosabbnak azt tartják, hogy a *Gypsy Lore Society* „leereszkedő rasszizmusával” (*patronizing racism*) szemben egy olyan megközelítést tesznek magukévá, melyet a romák maguk jelölnek ki és nem nekik jelölik ki. Céljuk, hogy egy valóban átfogó, részletes feltáró és elemző munkán alapuló kötettsorozatot adjanak ki. Ennek már megjelent néhány darabja, 1997-ben a *From 'Race Science' to the Camps*, illetve 1999-ben az *In the Shadow of the Swastika* című könyvek.⁹ Az elsőben a faji megkülönböztetésen alapuló politikák és az azt végrehajtó intézmények változását tekintik át egészen a 19. század második felétől kezdve. A második a Kenrick-Puxon-féle 1972-es könyv kibővített változata, mely tartalmazza az azóta feltárt levéltári dokumentumokat is (főleg a volt szocialista országokból).¹⁰

Ezek a munkák próbálnak egy önálló szempontrendszer és megközelítési mód alapján dolgozni és ezzel egy saját (roma) holokauszt történetírói hagyományt teremteni. Azonban mindegyik munkát jellemzi, hogy nem tud vagy nem is akar elszakadni a zsidó holokausztot tárgyaló munkák által megte-

⁷ Sir Angus Fraser: *A cigányok*. Osiris, Budapest 1999.

⁸ Legkorábban a németországi üldözéssel kapcsolatban jelentek meg munkák: Müller-Hill, Benno: *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others: Germany, 1933–1945* (Oxford, 1988); Michael Burleigh-Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany 1933–1945* (New York, 1991)

⁹ Magyarul: *Cigányok a horogkereszt alatt* PONT Kiadó 2001.

¹⁰ The University of Hertfordshire Press, honlap

remtett narratívától. Minden egyes írás hangsúlyozza vagy az azonosságokat, vagy a különbségeket és lényegében „a holokauszt történetében identitást találva a romák a zsidó identitás már korábban megalapozott és erőteljes hagyományával kell hogy versenyezzenek”.¹¹ Érvrendszerük kialakításában elsősorban az „exkluzivista” irányzattal próbálnak harcolni.

Az azonosságok sorában az egyik legfontosabb állításuk, hogy a romákat is faji alapon üldözték, akár csak a zsidókat. Ez az első érv, ahol vitába kerülnek az „exkluzivista” irányzattal, akik azt állítják, hogy a cigányokat nem faji alapon üldözték, hanem „aszociális” viselkedésük miatt.¹² A roma holokauszt-kutatók közösnek tekintik továbbá azt is, hogy csak ezt a két népcsoportot jelölte ki a náci rezsim megsemmisítésre. Az „exkluzivisták” érvelése szerint a romák sorsa azért sem hasonlítható a zsidókéhoz, mert rájuk vonatkozólag nem volt a teljes megsemmisítésre utaló dokumentum. Ezzel szemben az egyik első, roma holokauszttal foglalkozó műben¹³ a szerzők megemlítették azokat a konkrét dokumentumokat, amelyek ezt cáfolják. Továbbá bizonyított tényként fogadják el, hogy bár a cigány áldozatok száma jóval alacsonyabb, mint a zsidóké, az arányszám tekintetében azonban majdnem megegyezik. Ezen az alapon utasítják el az „exkluzivista” irányzat áldozatokra vonatkozó ellenérveit és azt is kiemelik, hogy a cigány áldozatokat sokszor egyszerűen a zsidó áldozatok közé jegyezték fel és emiatt lehetetlen a valós számokat még csak megbecsülni is.

A különbségek között említik, hogy a cigányok esetében a csoporthoz tartozást szigorúbban jelölték ki: az, aki csak 1/8 részben is cigány felmenővel rendelkezett, az üldözendő kategóriába tartozott.¹⁴ Érvelésük szerint a cigányok csoportos üldöztetése korábban kezdődött. Van olyan szerző, aki megemlíti, hogy míg a zsidóknál voltak olyan esetek mikor külső diplomáciai nyomásra vagy egyes szervezetek, egyének mentőakciói folytán néhányan megmenekültek, addig a romáknál ezzel nem találkozhatunk.¹⁵

A legfontosabb különbség mégis az, ahogyan a történeti narratíva kialakítása/kialakulása az adott népcsoport jelenkori történetéhez igazodik illetve, ahogyan a csoport életében az identitásképzés szerepét játsza. Eszerint a második világháborúval nem ért véget a romák üldöztetése, hiszen az a mai napig ugyan

¹¹ Slawomir Kapralski: Identitásépítés és a holokauszt: a roma politikai nacionalizmus. *Amaro Drom* 1999. október

¹² Magyarul Ian Hancock: A zsidók reakciója a Porrajmos-ra. *Phralipe*. 1996. okt. 16–31. cikkében elemzi részletesen ezt az irányzatot.

¹³ Kenrick, Donald-Grattan Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies* New York, 1972.

¹⁴ Hancock i.m., – Kenrick i.m.

¹⁵ Ward Churchill: *Assaults on the Truth and Memory: Holocaust Denial in Context*

úgy folytatódik csak nem központilag irányított módon. Ez az a pont, ahol a történetírói tevékenység a politikum színpadára lép, hiszen a hertfordshire-i irányzathoz tartozó kutatók egyrészt a „helyes” emlékezet számára kívánják a roma holokauszt eddig háttérbe szorított tényeit feltárni, másrészt megfelelő eszközöket akarnak biztosítani a mai diszkrimináció, üldözés elleni harchoz.

A holokauszt feletti szimbolikus küzdelem tovább tart annak ellenére, hogy az 1980-as évek közepétől mind a megemlékezés módja, mind a történetírás szemléletében változás állt be. 1993-ban a Washington Post a holokauszt megemlékezésről úgy számol be, mint az európai zsidó áldozatokra való emlékezésről. A holokauszt 50-ik évfordulóján pedig a cigányokat (akiknek képviselői jelen voltak az ünnepségeken) meg sem említették.¹⁶ 2000-ben az USHMM által a roma holokausztról rendezett szimpóziumon is elhangzott, hogy a romák szerencséssek voltak, mert őket nem választották ki megsemmisítésre.¹⁷

Diskurzuselemzés: roma holokauszt a magyar sajtóban

Ezután a rövid áttekintés után rátérek a magyarországi nyilvános diskurzus-elemzésére. Mint ahogy említettem, az 1989 után megjelent sajtót vizsgálok. Országos napilapok, heti- és havi lapok, illetve roma és zsidó kulturális folyóiratok kerültek a mintába.¹⁸

Az elsődleges kvalitatív sajtóelemzés alapján a következő tendenciákat és csomópontokat azonosíthatjuk a nyilvános diskurzusban a 1989-et követő időszakban: a 90-es évek közepéig lényegében hallgatás jellemzi a témát, egy-két cikktől eltekintve nem jelenik meg semmi, illetve nincs ehhez kapcsolódó esemény, ami diskurzust generálna. Ez szűrhető le az országos napi és hetilapok elemzéséből. Ugyanakkor a roma és a zsidó kulturális lapokban már a 90-es évek legelején megjelennek roma holokauszt témájú írások. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kisebbségek belügyeként kezelődik a téma. Ekkoriban egyfajta műhelymunka folyik: történészek, szakértők, filmesek gyűjtenek, rendszereznek, interjúznak, de a „nagy nyilvánosságba” nemigen lépnek ki. A 90-es évek közepe hozza meg a változást, amikor a roma holokauszt tematika belép a politikai diskurzusba egyrészt a megemlékezések kapcsán,

¹⁶ A 60. évfordulón a roma áldozatok nevében Romani Rose, a németországi Központi Roma Tanács elnöke tartott beszédet.

¹⁷ Guenther Lewy könyvéről (*The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, 2000) lásd Ian Hancock: Downplaying the Porrajmos: The Trend to Minimize the Romani Holocaust. (<http://www.geocities.com/paris/5121/lewy.htm>)

¹⁸ Új Magyarország, Magyar Nemzet, Magyar Fórum, Napi Magyarország, Népszabadság, Magyar Hírlap, HVG, Népszava, Beszélő, Múlt és Jövő, Phralipe, Amaro Drom.

másrészt az amúgy is erős politikai viharokat kavaró kárpótlások nyomán. Ezek azok az események (illetve eseménytelenségek), amelyek megteremtik a roma holokauszt diskurzust.

A „műhelymunka évei”

Az ide sorolható cikkeket, tanulmányokat először roma kulturális folyóiratokban publikálják. Az országos sajtóban csak elvétve fordul elő ilyen tematikájú cikk ebben az időszakban.¹⁹ Jellemzően a nemzetközi kutatások²⁰ és a magyarországi roma holokauszt²¹ feltárt adatainak megismertetésére és elterjesztésére törekcsenek, bekapcsolják a magyar romák történetét az európai roma történelembé: „*A magyar cigányság sorsa része az európai cigányság történetének.*”²²

Fontos eleme ennek a megközelítésnek a mai diszkrimináció és cigányellenességből adódó társadalmi kirekesztettség összekapcsolása a roma holokauszt szenvedéstörténetével, annak a folyamatként való értelmezése: „*A roma populáció a Holokauszt óta most szenved el a legkomolyabb krízist: a cigányokkal szembeni neonáci megmozdulások erőszakoskodás, verés és gyilkosságok formájában jelentkecsenek Magyarországon, Németországban és Szlovákiában, cigányellenes pogromok léptek életbe Romániában és Bulgáriában, s növekszik a lincselések és házégetécsk száma. Népem számára a holokauszt még nem ért véget.*”²³ Ezt a véleményc hangsúlyozza a többség szempontjából az a német rendező is, aki erről a témáról készített dokumentumfilmet: „*Az a véleményem, hogy ennek a történelmi háttérnek a feltárása nélkül nem ítéelhetjük meg és nem ítéelhetjük el megalapozottan a mai előítéletheiséget és cigányellenes atrocitásokat sem.*”²⁴

A szerzők majd minden alkalommal kiemelik, hogy a roma holokauszt történelmi kutatását megnehezíti, vagy éppen lehetetlenné teszi a levéltári anyagok és dokumentumok hiánya: „*Hogy hány cigány honfitársunk maradt oda, máig sem tudjuk. Hatvanezer? Ötezer? – Csak találgathatunk. Mert a sötét korszak jól nevelt bürokratái a neviüket is elfelejtették feljegyezni a halálba küldött cigányoknak. És a túlélőknek sem volt módjuk, hogy listákkal bíbelődjenek: aki megmenekült, üzőtt*

¹⁹ Például dr. Bárony János cikke: A magyarországi cigány holokauszt és előzményei. *Phralipe* 1994/7, ugyanó: Megölték ártatlan családom, hej! Az elfelejtett cigány holokauszt. *Népszabadság* 1994. június 11., 23.

²⁰ Kovács József: Láthatatlan tömegsírok – az európai cigányság XX. századi tragédiája. *Phralipe*, 1994/7 15/18.

²¹ dr. Bárony János i. m.

²² Kovács József: Láthatatlan tömegsírok – az európai cigányság XX. századi tragédiája. In: *Phralipe*, 1994/7 15.

²³ Ian Hancock: A zsidók reakciója a Porrajmos-ra. *Phralipe*. 1996 okt. 16–31.

²⁴ T. Zselinszky Péter: Emlékezni és emlékeztetni – Beszélgetés Katrin Seybold folmrendezővel *Phralipe* 1994/7 24.

vadként élte tovább az élete maradékát, reszkető bizonytalanságban.”²⁵ Illetve: „a pontos becsléseket az iratok jó részének megsemmisülése mellett az is nehezíteti, hogy a romák deportálásával kapcsolatos országos érvényű rendeletek csak a nyilas érában születtek, és a helyi közigazgatás több helyen szabotálta azok végrehajtását.”²⁶

A hiányból fakad az a módszertani kényszer, mely a feltárható dokumentumok mellett a visszaemlékezéseknek is nagy jelentőséget tulajdonít. Így válik az „oral history” módszere a roma holokauszt kutatás egyik kikerülhetetlen elemévé. Az emlékezet eme felelevenítése nem csak az áldozatokra, hanem a szemtanúkra is nagy hangsúlyt fektet. Ennek szellemében készült többek között az a dokumentumfilm, amely az 1945-ös lajoskomáromi tömeggyilkosságot dolgozza fel, a falu lakosságát próbálja szóra bírni az akkori események felidézése végett.²⁷ A film szöveggönyve is napvilágot lát.²⁸

Katz Katalin, egy „második generációs holokauszt túlélő”²⁹ is – személyes érintettségétől is vezérelve – kutatni kezdte a romák második világháború alatti sorsát. Roma holokauszt túlélőkkel készített interjúzásai során – mint azt nyilatkozta³⁰ – ráeszmélt, hogy a korábban elszenvedett üldöztetésük lényegében nem ért véget a második világháborúval, hiszen a mai napig diszkrimináció, és sokszor közvetlen fizikai bántalmazás áldozatai. A kutató megfontolásai egybeesengenek a roma holokauszt történetírás hertfordshire-i iskolában megjelenő üzenetével, mely szerint a történelem felelevenítése, a megemlékezés a romák esetében jelen üldöztetéseknek a megértését, a „világ” figyelmének a felhívását és a szolidaritás megalapozásának a célját szolgálja. Ugyanakkor a zsidó holokauszttal, illetve annak utóéletével is összeveti kutatási eredményeit. Erről így nyilatkozik a szerző: „A zsidó holokauszt túlélők vallomásaiból ismerjük a fájdalom, a nélkülözés, a szomorúság kitörését, a túlélők felszabadulásakor érzett talajvesztését, majd az önmagukért vívott küzdelmet, amelynek végén visszataláltak a rendes kerékvágásba, habár nem mindig sikeresen. A cigányok ezt az érzést nem tapasztalhatták meg. Az ő történeteikben nem jön el az a pillanat, amikor a túlélő megalázott, megkínzott és halálra szánt fogolyból átalakul azzá a megbántott áldozattá, aki nagy nehezen újraépíti önmagát. A cigányokat továbbra is üldözték, így aztán az ő történeteikben nem válnak el a náci német,

²⁵ Csalog Zsolt: Holokauszt, *Phralipe* 1994/7. 2.

²⁶ Bernáth Gábor: Roma Holokauszt megemlékezések augusztus elején. *Phralipe* 1998. augusztus 10.

²⁷ Jancsó Miklós: Temetetlen holtak.

²⁸ *Phralipe* 1996 október 2–10.

²⁹ *ÉS*, 2000. október 13.

³⁰ u.a.

magyar fajgyűlölők a kommunista rendőröktől és az orosz parancsnokoktól: minden rezsim ugyanúgy agresszorként jelent meg nekik.”³¹

Említettem, hogy roma kulturális lapokon kívül még zsidó lapban jelentek meg cikkek ebben a témában. Itt találkozhatunk többek között roma deportáltak visszaemlékezéseivel is.³² 1994-ben Fehér Ferenc írása a Megvetéstől a gyűlöletig: a végig nem vitt „végső megoldás” Karsai László történész munkájára hivatkozva tesz néhány megállapítást: „Több száz, talán több ezer cigányt lemészárolnak ugyan a nyugati megyékben Vajna Gábor kommandói, a csendőregységek, a Nemzeti Számonekérő Szék különítményei, körülbelül ötezret pedig deportálnak Dachaubá, Ravensbückbe, az utolsó napjait élő Auschwitzba. De a buzgalmat lassítja és fékezi az úri adminisztráció számos tagjának szabotázsjellegű akadékoskodása, akiket ez alkalommal, ellentétben a zsidókérdéssel, nem fűt a gyűlölet ügybuzgalma. A magyar cigányság nagy szenvedéseken megy keresztül, de alapvető tömegeiben túléli a megsemmisítés fenyegetéseit.”³³ Fontos megállapítása, hogy „antropológiánkhoz, sajnos, hozzátartozni látszik, hogy valakinek be kell töltenie a megüresedett helyet. Így vált a cigányság, egyelőre más csoportokkal versenyben, különösen a posztkommunista világban, növekvően a gyűlölet, és többé már nem a megvetés céltáblájává.”³⁴

Egy kitérőt teszünk ezen a ponton, és elszakadunk a szigorúan vett sajtóban megjelent cikkek és tanulmányok elemzésétől. A „műhelymunka éveit” próbáljuk feltárni, azt, hogy mielőtt a roma holokauszt tematika megjelent volna a kárpótlások és a megemlékezések kapcsán a politikai közbeszédben, milyen kutatói, szakértői tevékenység folyt ebben a témában. Mivel a fent idézett Fehér cikk behozza Karsai könyvét a diskurzusba, méghozzá a zsidó holokauszttal és általában a zsidósággal, a „zsidó kérdéssel” kapcsolatban, nem tartjuk fölöslegesnek, hogy megpróbáljuk azt elhelyezni a roma holokauszt történetírás szempontjából. Azért is lényeges legalább próbálkozni ezzel az értelmezéssel, mert a későbbiekben a Karsai és roma holokauszt kutatók (Bárony János, Daróczy Ágnes) között zajló vitában már nemcsak történelmi, szakmai álláspontok csapnak össze (bár a szerzők ezt próbálják hangsúlyozni), hanem egyfajta politikai értelmezés is folyik.³⁵

³¹ Katz Katalin: Magyarországi cigányok holokauszt történetei. *Amaro Drom* 1998. december.

³² *Múlt és Jövő* 1991, 35–38.

³³ Fehér Ferenc: A megvetéstől a gyűlöletig: a végig nem vitt „végső megoldás”. *Múlt és Jövő*, 1994/2 99.

³⁴ ua. 100.

³⁵ *Népszabadság* 1998. augusztus 17.; *Népszabadság* 1998. október 19.; *Népszabadság* 1998. szeptember 14.

Magyarországon az egyetlen monográfia ebben a témában³⁶ Karsai László *Cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a holokauszthoz* című műve.³⁷ A következőkben megpróbálom bemutatni, hogy Karsai munkája a hertfordshire-i roma holokauszt történetíróinak milyen pontokon tűnhet tendenciózusnak. Ezeket az érveléseket összevetve, későbbiekben könnyebben megérthetjük a Magyarországon zajló vitát. Ugyanis a magyarországi roma holokauszttal foglalkozók a hertfordshire-i irányzathoz kapcsolódva alakítják ki saját érvelésüket: szakmai ellenvetéseik a szigorúan pozitivistá történeti hozzáállással szemben ennek az iskolának a szellemi irányvonalához kötődnek.

Először is, Karsai kijelenti, hogy „a náció fajelméletében egyes egyedül a zsidókat minősítették nem árjának”.³⁸ Ezzel az érveléssel szemben Ward Churchill dolgozatában azt találjuk, hogy az 1935-ös nürnbergi törvények mind a zsidókat, mind a cigányokat egyaránt faji alapon határozták meg.³⁹ A „faji definíció” kérdésének vonatkozásában Karsai a következőket emeli ki: „a legtisztábban cigány vérűnek minősített törzsekhez tartozóknak volt a legtöbb esélyük arra, hogy elkerüljék a koncentrációs táborba kerülést, míg a kevert vérűek, és főként a vándor és kóborló életmódot folytató cigányokat a nációk Európa-szerte üldözték.”⁴⁰ A Kenrick-Puxon szerzőpáros viszont így érvel: az tény, hogy a nációk a két „legtisztábbnak” tartott cigány törzset kiválasztották antropológiai vizsgálódások végett és tagjai a központi utasítások szerint nem eshettek az üldözöttek közé, mégis bizonyított, hogy a megvalósítás során ők sem kerülhettek el az összes cigány sorsát.⁴¹

A *cigány munkaszázadok* felállítása 1944 augusztusában történt meg. Kenrick megemlíti, hogy ez volt az első, központilag kiadott rendelet Magyarországon, mely a cigányságot érintette.⁴² Karsai munkájában a következőképpen foglalkozik ezzel: „a rendeletben nyomát sem találjuk annak, hogy megalkotói akár csak bármilyen óvatos formában is, de megpróbálták volna meghatározni, hogy

³⁶ Bársony János végez kutatásokat ebben a témában, monográfiát azonban nem jelentetett meg. Az ide vonatkozó cikkei megtalálhatók jelen tanulmány lábjegyzeteiben. A www.rroma.hu weboldalon található „A kollektív emlékezet Magyarországon: az egykori munkatáborok, deportálások, gyűjtőtáborok, tömeggyilkosságok helyszínei (1944–45) és az emlékezés hivatalos helyei” – a kutatás eddigi eredményeit foglalja össze.

³⁷ Karsai László: *Cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a holokauszthoz* Cserépfalvi 1992

³⁸ Karsai, i. m. 9.

³⁹ Ward Churchill: „The 1935 Nuremberg Laws, which defined Gypsies in precisely the same racial terms as Jews” 3. o.

⁴⁰ Karsai, i. m. 10.

⁴¹ Kenrick-Puxon: *Gypsies under the Swastika*, Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press, 1995.

⁴² Kenrick-Puxon, i. m. 102.

ki tekinthető cigánynak. Az alsófokú és a cigányok összegyűjtését ténylegesen végző rendőri és csendőri erőkre bízta annak eldöntését, hogy kit minősítenek letelepedettnek, de állandó foglalkozással nem rendelkező cigánynak, és kit minősítenek kóborcigánynak.⁴³ Míg Kenric interpretációját arra a felvetésre alapozza, hogy a második világháború alatt igenis létezett a cigányok faji alapon történő üldözése, addig Karsai ezt az utóbbi megjegyzését úgy teszi, hogy szerinte nem találunk megfelelő bizonyítékokat, hogy a cigányságnak a zsidókéhoz hasonlóan, a rasszista ideológiából levezethető üldöztetésben volt részük.

1944 októberében született meg az a rendelet, mely megtiltotta, hogy a cigányok *engedély nélkül elhagyják lakhelyüket*. Kenrick ezt úgy interpretálja, mint egy esetleges tömeges deportálásra tett első lépést, ahogy ez Németországban is történt,⁴⁴ melyet csak idő hiányában nem tudtak végrehajtani. Karsai ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy „nem faji alapon, hanem kizárólag közbiztonsági okokból sújtja diszkriminatív »röghözkötő« intézkedéssel a cigányokat»⁴⁵ a rendelet.

A *deportálások* végrehajtásának elemzésében is igen nagy eltéréseket találunk a kétféle megközelítés között. Azzal mindkét oldal egyetért, hogy Magyarországon nem született központi rendelet, mely előírta volna a cigányság egészének deportálását. Ennek ellenére a cigányság összegyűjtése és néhány megyében a deportálásuk is megtörtént. Kenrick ezt úgy értelmezi, hogy valószínűleg a helyi hatóságok és végrehajtó testületek saját kezdeményezései miatt került mégis sor a deportálásokra.⁴⁶ Karsai viszont úgy látja, hogy „a cigánykérdésben ezek a tisztségviselők egészen másként gondolkodtak, más hagyományokat, érdekeket követve cselekedtek, mint 1944 tavaszán, kora nyarán a zsidókérdésben. Az úri középosztályhoz tartozó közép- és felsőszintű közigazgatási tisztségviselők (...) többsége nem gyűlölte a cigányokat, legfeljebb lenézte őket,⁴⁷ továbbá „1945 február-márciusi magatartásuk világosan mutatja, hogy »saját« cigányaikat meg akarták menteni. Tudták róluk, hogy ezek a cigányok rendes, megbízható emberek. A »megbízhatatlanokat«, a kóborcigányokat (legalábbis közülük is csak a férfiakat) az előző év őszén már elvitték munkaszolgálatra.”⁴⁸ A két szerző elentmondó következtetéseket von le az általuk vizsgált forrásokból. Erre magyarázatot akkor kapunk, ha magukat a forrásokat vesszük szemügyre. Kenrick en-

⁴³ Karsai, i. m. 105.

⁴⁴ Kenrick, i. m. 102.

⁴⁵ Karsai, i. m. 119.

⁴⁶ Kenrick, i. m. 104.

⁴⁷ Karsai, i. m. 135.

⁴⁸ Karsai, i. m. 135.

nél a pontnál elsősorban túlélőkkel készült interjúira hagyatkozott, és ezekben az esetekben könnyű elképzelni, hogy az a személy, aki átélte a deportálást és esetlegesen családja elvesztését is, nyilvánvalóan találkozott a helyi hatalom brutalitásával, embertelenségével és ezeket az élményeit az interjúk is rögzítették. A Kar-sai-féle levéltári kutatások ezzel szemben nem feltétlenül teszik lehetővé, hogy biztos véleményt alkothassunk a helyi hatóságok tényleges hozzáállásáról.

Az „igazságtétel évei”

Mint említettem, a 90-es évek közepéig majdhogynem teljes elszigetelt-ségben zajlik a roma holokausztról folyó diskurzus. A politizálódás egyik jele az országos lapokban való megjelenés. A megemlékezések politikai alkalmat teremtenek álláspontok megfogalmazására, amit roma és nem roma politikusok egyaránt meg is tesznek. A kárpótlás ügye tovább generálja a politikusi megnyilatkozásokat és állásfoglalásokat. A továbbiakban azt nézzük meg, hogy ez a politizálódás milyen újfajta diskurzusokat alakított ki.

Megemlékezés és kárpótlás⁴⁹

A roma holokausztról való nyilvános, hivatalos megemlékezések teremtik meg az apropót, hogy hallhatóvá váljon az a már jól körvonalazódott *roma holokauszt politikai narratíva*, amely elsősorban a roma történetírói pozícióra támaszkodik, és amely a fent ismertetett roma kulturális lapok hasábjain kristályosodott ki. Ez a következő módon értelmezi és használja a roma holokausztot: „A romák kiirtásának (...) oka évszázados üldöztetésükben rejlik. A holokauszt egy évszázadokra visszanyúló diszkriminációs folyamat betetőzése volt.”⁵⁰ A cigányságot Egész Európában hasonló sors sújtotta. A háború után, ugyancsak egész Európában a romák világháború alatti üldöztetése, deportálása és kiirtása tabutémává vált: „A holokauszt a tudat mélyére került, tanulságai máig feldolgozatlanok, terhelik a többség és a romák viszonyát.”⁵¹ A diszkrimináció és az üldöztetés tovább folytatódott és folytatódik a mai napig, és „az emlékező nem kerülheti el, hogy a múltat vallató gondolatai ne tévedjenek a jelen keserűségeire is.”⁵² Ugyanakkor „közösségeinket, problémáinkat, sorsunkat körbeveszi és közrefogja a közöny. (...) a társadalmat akkor sem ér-

⁴⁹ Roma holokauszt megemlékezések és kárpótlás bibliográfiáját lásd Dr. Bódi Zsuzsanna: www.romaweb.hu/romaweb/index.hu

⁵⁰ Horváth Aladár: Sorsunkat közrefogja a közöny. *Népszabadság* 1998. augusztus 17. 10. o.

⁵¹ u.a.

⁵² u.a.

dekelte és ma sem érdekli, hogy mi lesz velünk.”⁵³ Mindez az öntudatra ébredt roma politikai követelések alapja, „remény a reménytelenségben.”⁵⁴

Ez, a roma holokauszt politikai narratíva éles politikai, közéleti párbajba keveredik azzal a történetírói irányzattal, melyet Karsai munkája képvisel. Mint arra rámutattam, kibontakozik egyrészt egy szakmai vita – források, adatok és feltevések kerülnek terítékre –, de ugyanakkor a vita másik lényeges eleme ezen eredmények „használatá”, politikai eszközzé tétele mentén alakul ki.

Karsai szakmai és politikai kritikákat fogalmaz meg az önálló roma holokauszt történetíró iskola és az ehhez kapcsolódó, ennek alapvetéseire támaszkodó roma holokauszt politikai narratívája ellen. A történészi, szakmai érvek között szerepel, hogy „Magyarországon semmiféle rendelet nem tiltotta 1944-ben, hogy a cigányok lakóhelyüket elhagyják. (...) Csaknem egy évtizedes levéltári kutatásaim számszerű végeredményét – ezek szerint cigány voltuk miatt bármilyen formában üldözést szenvedtek számát körülbelül ötezerre, a cigány holokauszt áldozatainak számát ezen belül mintegy ezerre becsültem.”⁵⁵ Legfontosabb érve azonban nem az áldozatok számára vonatkozik, hanem arra, hogy „a zsidó vészkorszakot egy lapon emlegetni a cigányok második világháborús üldöztetésével (...) tudománytalan. Nemcsak a nagyságrendi különbség miatt. (...) A cigány és a zsidó holokauszt döntő különbsége a célkitűzésben van. A náci állam vezetői valamennyi zsidót meg akarták ölni, a cigányüldözésben viszont legalább némi tébolyult logika, eszeveszett ésszerűség felfedezhető.”

Azt az érvet is visszaveri, amely a korabeli és a mai üldözéseket összeköti: „Nem hajlandók szembenézni azzal a ténnyel, hogy a cigányokat Magyarországon 1945 előtt távolról sem gyűlölték annyira, mint manapság. Nem voltak cigányrendeletek, törvények sem határozták meg, ki a cigány. (...) Az imaginárius második világháborús szenvedések hangoztatása világos politikai szándékot takar. Lelkiismeret-furdalást ébreszteni a többségi társadalomban, kihasználva a holokauszttól automatikusan görcsbe ránduló nem cigány médiaértelmisség tájékozatlanságát.” A narratíva politikai szándéka mögött elsősorban a kárpótlás konkrét, számszerűsíthető érdekei állnak a szerző szerint: „Lehet beszélni arról, hogy a magyarországi roma holokauszt hetven vagy százezer, vagy ki tudja mennyi áldozatának (kollektív) kárpótlás jár.” Illetve „kicsit halkabban a színpalak mögött pedig lehet alkudozni a német és a magyar kormánnyal arról, hogy kollektív kárpótlás címén melyik önjelölt cigány jog- és/vagy kisebbségvédő szervezet kapjon több pénzt.”⁵⁶

53 u.a.

54 u.a.

55 Dr. Karsai László: Roma holokauszt, magyar történelem. *Népszabadság* 1998. augusztus 17. 10.

56 u.a.

A viszontválasz szerzői⁵⁷ felsorakoztatják mindazokat az érveket, amelyeket a herfordshire-i iskolánál is láthattunk: az üldöztetés hasonlóságát, a cigányság faji alapon való meghatározását, a teljes megsemmisítésre irányuló politikai célkitűzést, a levéltáriakban fellelhető dokumentumok hiányosságát. A cigányok iránti gyűlöletről és a rájuk vonatkozó törvényekről így nyilatkoznak: „Nem volt a fajvédőknek szükségük arra, hogy törvényeket hozzanak a magyarok és cigányok szétválasztására, a cigányok gettóba telepítésére. A cigányok többsége gettóban élt, a települések szélein vagy azoktól távol, többnyire embertelen körülmények között.”⁵⁸ A cikk szerzői kiemelik: „az áldozatok összegyűjtése, hasonló volt a cigányok és a zsidók esetében: névsorok előzetes összeállítás, lakóhely elhagyásának tilalma, összegyűjtés csendőri karhatalommal, gyűjtőtábor, bevonóirózás, koncentrációtábor, munkaszolgálat, szervezett rassziák, embervadászat a rejtőzködők, menekülők felkutatására.”⁵⁹ A faji definícióval kapcsolatban ezt írják: „Karsai téved, amikor azt állítja, hogy a sinti (Karsainál helytelenül sinte) és laleri cigányokat a náciak árja miveltek miatt nem bántották. Igaz, hogy Himmler 1942-es rendelete tartalmazott ilyen kitételt, de a gyakorlat szerint: csoportjuk egy részének felajánlották, ha hagyják magukat sterilizálni, nem kerülnek lágerekbe. (...) Tény, hogy 1943 után a náciak célja a cigányok mint nép teljes megsemmisítése volt.”⁶⁰ A dokumentumokkal kapcsolatban pedig ezt írják: „Karsait láthatólag csak a levéltárakban fennmaradt anyag érdekli. Az interjúzást, a túlélők felkutatását, a tanúk megkeresését a »kisebbségkutatóra« hagyja. Márpedig az iratok hiányosak. Sokszor nem is készültek, vagy elkallódtak, »nem lettek iktatva« a háborús körülmények között vagy azóta.”⁶¹

A vita sok tekintetben köthető a másfél-két évtizeddel korábban a nemzetközi porondon zajló folyamatokhoz. A tartalmi kérdések tekintetében itt is akörül forgolódunk, mint anno Washingtonban, nevezetesen, hogy a holokauszt más áldozatait (*other victims*) tekinthetők-e, és ha igen, mennyiben ugyanazon holokauszt áldozatainak, vagyis üldöztetésük ugyanabból az ideológiai megfontolásából – faji alapon – zajlott-e, illetve annak módjai mennyiben egyeztek meg.

Mi történt Washingtonban? Ezek a fontos történelmi, szakmai kérdések kétfelé osztották a holokauszt kutatásokat a „más áldozatok” megítélésében. Egyrésztől politikai alapon a szolidaritás más áldozatokkal, azok befogadása lett

⁵⁷ Daróczy Ágnes- Bársony János: Roma holokauszt – tények és tagadások. *Népszabadság*, 1998. szeptember 14.

⁵⁸ u.a.

⁵⁹ u.a.

⁶⁰ u.a.

⁶¹ u.a.

a norma, ugyanakkor, megmutattuk, hogy kialakult az a történetírói irányzat, mely nem tekinti az üldözés más áldozatait a holokauszt-történet részének.

Azzal az abszurd helyzettel találjuk magunkat szemben, amennyiben a magyarországi vita „mélyrétegeit” értelmezzük, hogy mind a két félnek igaza van és mind a két fél téved – legalábbis, ami a másik fél megítélést illeti. Mindkét oldal előfeltevésekből indul ki: Karsai azt feltételezi, hogy a roma holokauszt narratíváját képviselő roma aktivisták elsősorban legitimációs céllal, politikai nyomásgyakorlásra (többek között a kárpótlás kikényszerítésére) kívánják felhasználni érvelésüket. Megkérdőjelezi a háborús üldöztetések és a mai diszkrimináció között fennálló kapcsolatot. Magyarán, ha a romákat nem faji alapon üldözték, akkor az milyen módon lenne kapcsolatba hozható a mai rasszista alapú diszkriminációval. Karsai ennek a történetírói irányzatnak a sajátosságait nem veszi figyelembe, rosszat sejt a mögött, hogy politikai célokra használják a roma holokauszt tematikát. A másik fél feltevései pedig arra alapulnak, hogy Karsait az „exkluzivistá” irányzat magyarországi megtestesítőjének tekintik, azt a szerepet tulajdonítják neki, mintha a romákat ki kívánná rekeszteni a holokauszt narratívából.

Nyilvánvalóan a vita a történelmi tények szempontjából sem közömbös, de a félreérthető és nem mindig megalapozott érvelések azt világosan mutatják, hogy az alap kutatások hiányosságai, a módszertani kérdések tisztázatlanságai milyen súlyos problémákhoz vezetnek, főként egy átpolitizált témával kapcsolatban.

Mostanáig nem tértünk ki a többségi, nem-roma politikai diskurzusokra, amiket a roma holokauszt megemlékezések és a kárpótlás ügyének felmerülése váltott ki. A nem-romák részéről a politikusi megnyilvánulások két fő csoportba sorolhatók: az egyik a *szolidáris többségi politikai pozíció*, a másik, ezzel szemben, az *áldozat felelősségét hangsúlyozza*.

Az 1996-os nagykanizsai megemlékezésen az államfő beszédet tartott, amelyben kiemelte, hogy „a holokauszt roma áldozatait névsor sem tartja nyilván (...) pontos számukat sem ismerjük, kárpótlásban sem részesültek.”⁶² A roma holokausztot és a mai „roma problémát” a roma holokauszt politikai narratívája szerint a társadalmi és politikai közöny köti össze. Erre a polgárjogi felhívásra reflektál a többségi politikus, amikor ugyancsak egyik megemlékezés alkalmával kijelenti: „a társadalom vállalja fel a cigányság társadalmi-szociális gondjainak megoldását, a romákkal szembeni előítélet megszüntetését.”⁶³

Az ezzel ellentétes politikai diskurzus szemléltetésére az 1994-es holokauszt emléknap alkalmából, a parlament akkori elnöke által elmondott beszédből

⁶² *Magyar Hírlap* 1996. augusztus 5., 4.

⁶³ *Népszabadság* 1997. augusztus 4.

idézünk: „*Akkoriban ez az etnikum nem élvezett védelmet, legfeljebb egyes emberek rokonszenvére számíthatott, de ennek csupán elenyésző hatékonysága lehetett. A mai Magyarország az utóbbi négy esztendőben valóban független országgá vált, és egyetlen más hatalmi tényezőnek sincs alávetve.*”⁶⁴ A beszédben összekapcsolódik az egyes emberek rokonszenve, (feltételezhetően az üldözöttek lakosok általi segítségére utal a beszéd megfogalmazója) és az ország idegen hatalmaknak való alávetettsége, ami értelmezhető úgy is, hogy amikor megtehetjük, amikor szuverén, független ország vagyunk, akkor megtesszük, ami tőlünk telik, segítünk az üldözötteknek, elesetteknek. Konkrétabban, a háború alatt nem tehetünk semmit, hiszen a fasiszta németek intézkedtek. 1945 után megint csak keveset tehetünk, hiszen szovjet irányítás alatt álltunk. Ez az érvelés, főként a holokauszt vonatkozásában kísértetiesen hasonlít arra, amit már a zsidó holokauszt kapcsán jól ismerünk: a felelősség áthárítása, az üldözésben való részvétellel való szembenézés hiánya.

A beszéd következő mondata reménykeltő, annyiban, hogy úgy látja a mai jogállamnak és demokráciának kötelessége a romák segítése: „*Ma már jogállamban élünk, és olyan végrehajtott hatalmi rendszer alakult ki, amely a jogok gyakorlati érvényesülését deklarálta.*”⁶⁵ A folytatás azonban hamar lelohaszt, hiszen a jól ismert önhiba érveléssel operál: „*A gazdasági megújulás és polgárosodás útján a cigányságot még nem tudta az ország megvédeni a nagy megrázkódtatásoktól, ám fontos, hogy a szociális ellátás és a segélyek igénybevétele mellett maga is törekedjen a felemelkedésére. A túlélők legyenek az erkölcsiség, a felelősségérzet, a demokrácia örökös elkötelezettjei, akkor ércnél maradandóbb emléket állítanak a mártíroknak.*”⁶⁶ Az érvelés „újszerűnek” is tekinthető, hiszen az önhiba elméletét összekapcsolja a holokauszt tematikával: áldozat bizonyítsd, hogy méltó tagja vagy társadalmunknak és akkor szenvedéseid elismerjük!

1999-ben „*Schmidt Mária történész, miniszterelnöki főtanácsadó holokausztról tartott*” előadása kapcsán kirobbant vitára⁶⁷ „*felfigyeltek a romák képviselői is.*”⁶⁸ Érdemes ennek kapcsán számba venni, hogy a fentiekén túl még milyen módon tematizálódik „ezen az oldalon” a roma holokauszt.

Romák megszólaltatott képviselője⁶⁹ kijelenti, hogy „*mi elismerjük a zsidó holokausztot, de ismerjük el a cigány holokausztot is!*” Ez a kijelentés válasz arra

⁶⁴ *Új Magyarország* 1994. május 21. (Szabad György beszéde)

⁶⁵ u.a.

⁶⁶ u.a.

⁶⁷ „A Mazsihisz a történésznek tulajdonított mondatok miatt közleményben fejezte ki felháborodását és Le Pen legjobb magyar tanítványának nevezte az előadót” *Napi Magyarország* 1999. november 20.

⁶⁸ *Napi Magyarország* 1999. november 20.

⁶⁹ U.a. Rostás-Farkas György

a közleményre, amit a Mazsihisz elnöke tett, hogy a zsidó holokausztot nem lehet minden más népirtással egy szintre hozni.⁷⁰

A cikkben megszólal egy „nemzetközi rangú műgyűjtő (is), aki túlélte az auschwitzi poklot” és aki „zsidóságát, magyarságát elsősorban az ország érdekeinek szem előtt tartásával akarja megélni.” Mint tanú mondja, hogy amit ő látott „a holokausztból, az a zsidókat és a cigányokat érintette (...) Cigányholokauszt volt, én ott voltam, tanú vagyok.”⁷¹

A megszólaltatott történész⁷² arról beszél, hogy „mindenkinek a felelőssége, akkor is, ha a szörnyűségeket nem a németek követték el. (...) Miért volt az, hogy a szövetségesek nem bombázták az Auschwitzba vezető vasútvonalakat, ha tudták mi történik. (...) nem tudták. De akkor miért kérjük számon az 1944-es magyar politikai vezetéstől? (...) Nem biztos, hogy csak egyes nemzeteknek a lelkiismeretét kell megvizsgálni, lehet, hogy a másokét sem ártana.”⁷³

Próbáljuk meg rekonstruálni a riportokra alapuló cikk mögött meghúzó-dó prekonceptiókat és a roma holokauszt ebben betöltött szerepét. Az egyik tétel, amit a cikk igazolni kíván, az az, hogy a zsidók ki akarják rekeszteni a romákat a holokausztból. Szükség van tehát egy felháborodott roma hangra és egy auschwitzi szemtanúra, akik állításaikkal ellentmondanak a „zsidó feltevésre” és hangsúlyozzák ennek az álláspontnak a szélsőséges voltát. A történész „tárgyilagos” hangja pedig annak igazolására szolgál, hogy a felelősség kényes kérdésével kapcsolatban vessen fel néhány „új” és „megfontolandó” szempontot (lám-lám az amerikaiak, az angolok mit tettek, vagy nem tettek ebben az ügyben). A felelősség kérdésének elhárítása a magyar társadalomról az az alapvetés, amit a cikk megpróbál ügyesen körüljárni, méghozzá úgy, hogy ennek illusztrálására ebben az esetben a roma holokauszt témáját használja fel: Hogyan érezzünk együtt egy olyan kisebbséggel, amely adandó alkalommal a nálánál kisebb rúg, holokausztjából kirekeszti?

Összegzés

Egyrészt ismertettem, hogy milyen az a nemzetközi közeg, amelyben a roma holokauszt jogérvényt nyert és melynek hatására az egyes országokban is mind hangsúlyosabbá vált ez a kérdés. A nemzetközi szintér bemutatását azért is tartottam fontosnak, mert a roma holokauszt előtérbe kerülésének története eb-

⁷⁰ *Napi Magyarország* 1999. november 20.

⁷¹ u.a.

⁷² u.a. Szakály Sándor

⁷³ u.a.

ben a kontextusban tekinthető egy zsidó-roma, vagy másként fogalmazva két kisebbség belügyének. Valójában egy ország diskurzusába agyazódásának pillanatában válik a történet többszereplőssé, és a zsidó-roma belügyből egy olyan tágabb értelmezés felé terelődik, ahol egyrészt beilleszkedik a holokauszt diskurzusok rendszerébe, másrészt a romákkal kapcsolatos közbeszédbe.

Ennek nyomán a következő következtetéseket vonhatjuk le. A különböző, fent elemzett történetírói, politikusi és újságírói álláspontok összegzése révén azt tapasztaltuk, hogy két fő diskurzus-irány rajzolódik ki. Egyrészt az, amelyik a romákkal kapcsolatos diskurzusok felől közelít a roma holokauszt kérdéséhez, és a legfőbb motívuma a romák második világháborús üldöztetésének a mai kirekesztettséggel, diszkriminációval való összekapcsolása adja. Ebben az irányzatban összegződik a sorsközösség hangsúlyozása és az önálló történetírói iskola által közvetített alapelvek.

A másik irányzat jellemzője, hogy kiemeli a romák felelősségét a beilleszkedésben, integrációban. Ugyanakkor a roma holokausztról szóló megnyilvánulásokat legtöbbször összekapcsolja azzal a zsidó állásponttal, mely a zsidó holokauszt egyediségére hivatkozva elutasítja a roma holokausztot. A roma holokauszt ebben a megközelítésben beágyazódik abba, a már létező zsidó holokausztról szóló nem zsidó diskurzusba, mely a felelősség elhárítását, illetve a holokauszt jelentőségének csökkenését emeli ki. A roma holokauszt instrumentalizálódik: nem a részvét, átélés, az emlékezés megkönnyítése a célja, hiszen a romákat alapvetően felelősnek tartja rossz sorsukért. A diskurzus elsődleges célja, hogy a roma holokauszt tematikát a meglévő holokauszt diskurzusának nyomatékosítására használja. Továbbá, mivel sem a zsidóság irányában, sem a romák felé nem vállal sem a múlthoz, sem a jelenhez kapcsolódó felelősségérzetet, ezzel lényegében visszahelyezi a „holokauszt ügyét” a két kisebbség belügyeibe, gettósítja azt.

Célom az volt, hogy megvilágítsam, hogy a nemzetközi szintéren megfogalmazódott narratívák milyen módon kapcsolódnak be egy adott társadalom diskurzusaiba. Mint láttuk, erősen kötődnek a már megfogalmazott és élő diskurzus elemekhez, ugyanakkor a helyi közeg erősen differenciálja és új diskurzusokat generál.

